

Tőisméltések és figura etymologicák Gyöngyösi István és Zrínyi Miklós művészetében

Bizony, virágok virága
És világoknak világa,
Ékesség ékessége.

(RK 186)

1. Bevezetés. — Gyöngyösi István (1629—1704) vallásos tárgyú elbeszélő költeményének, a Rózsakoszorúnak ez a részlete méltán idézi fel az Ómagyar Mária-siralom sorait. A bennük szereplő birtokos szerkezeteket SIMONYI ZSIGMOND fokozó kettőztetésnek nevezi, „melyek részben a Bibliából, részint más idegen kifejezések utánzásából kerültek irodalmunkba.” (SIMONYI ZSIGMOND, A birtokos szerkezetek: Nyr. 1911: 342). A szakirodalomban a jelenség neve: figura etymologica.

Témaválasztásom egyik motiváló tényezője a Stíluskutató Csoportban folyó munka, az alakzatok kutatása, valamint D. MÁTAI MÁRIA figyelemfelkeltő cikke (A figura etymologica kutatásának történetéből. In: LACZKÓ KRISZTINA szerk., Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Bp., 1996. 287—92), amelyben egy érdekes problémát vet fel: „hol vannak a figura etymologica határai: ugyanis még az egyszerű szóisméltéstől való elhatárolása sem mindig könnyű; ugyanakkor a szintaktikai viszonyban nem levő, sőt külön tagmondatban szereplő tőisméltések ide vonásának a problémáit is újra kell gondolni” (D. MÁTAI i. m. 292). A korpusz kiválasztásában pedig az játszott szerepet, hogy régi szövegeink, irodalmi nyelvünk különösen kedveli ezt az alakzatot. Miért éppen Gyöngyösi és Zrínyi? Azért esett rájuk a választásom, mert megítélésük az irodalomtörténet-írásban jó ideig igen nagy szélsőségek között mozgott — hol az egyik, hol a másik javára; a középiskolai tankönyvekben csak Zrínyi kapott helyet, és az egyetemi oktatás is rá fektet nagyobb hangsúlyt. Azért választottam tehát a két barokk költőóriás műveit a korpusz alapjául, hogy nyelvük, stílusuk vizsgálatával bizonyítsam, Gyöngyösi sem marad el kortársa művészi színvonalától. A Kazinczy korától kezdve oly gyakran negatív megítélésű Gyöngyösi irodalomtörténeti rehabilitációja mellett szükségesnek látom a nyelvész Gyöngyösi bemutatását is.

A témaválasztásom itt vázolt indítékai és célkitűzések összefonódnak. Céлом kettős: egyrészt a figura etymologica jelenségét körülhatárolni és rendszerezni, a konkrét (irodalmi) szövegben érvényesülő stílushatását kimutatni, valamint feltárni változatosságát, sokszínűségét; másrészt az utóbbi két évtizedben megélenkült Gyöngyösi-kutatás azon irányához csatlakozom, amely — a korábbi, rendkívül szélsőséges kritikai megítélésen túllépve — egy objektívebb, hitelesebb Gyöngyösi-kép megrajzolásán fáradozik (vö. GYENIS VILMOS, Gyöngyösi: a korigények és a közizlés: It. 1980: 105—34; KIBÉDI VARGA ÁRON, Retorika, poétika, műfajok (Gyöngyösi István költői világa): It. 1983: 545—91; KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, Gyöngyösi István. In: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 261—78; JANKOVICS JÓZSEF, Gyöngyösi-redivivus avagy a porából megéledett fönix. In: Gyöngyösi István: Márssal társalkodó Murányi

Vénus. Sajtó alá rend., jegyzet JANKOVICS JÓZSEF, NYERGES JUDIT. Balassi Kiadó, Bp., 1998. 189—203; JANKOVICS JÓZSEF, „Gyöngyösi drága gyöngy versei”. In: Gyöngyösi István: Porából megeledett Főnix. Sajtó alá rend., jegyzet JANKOVICS JÓZSEF, NYERGES JUDIT. Balassi Kiadó, Bp., 1999. 273—97; JANKOVICS JÓZSEF, Gyöngyösi restitutus. In: Gyöngyösi István: Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága — Palinódia. Sajtó alá rend., jegyzet JANKOVICS JÓZSEF, NYERGES JUDIT. Balassi Kiadó, Bp., 2000. 129—57; JANKOVICS JÓZSEF, Gyöngyösi christianus. In: Gyöngyösi István: Rózsakoszorú. Sajtó alá rend., jegyzet JANKOVICS JÓZSEF. Balassi Kiadó, Bp., 2002. 253—69).

2. Az elemzés alapjául szolgáló korpusz. — A Gyöngyösi-szövegek vizsgálatakor egyrészt a XX. század első harmadában BADICS FERENC által készített kritikai kiadást használtam, mely tudományos értékében máig érvényes, használható edíció. (Gyöngyösi István: Összes költeményei I—IV. kötet. Bp., a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1914—1937. Régi Magyar Költők Tára. XVII. századbeli magyar költők művei.) A Gyöngyösi-filológia azóta nem változtatott lényegesen a szövegeken. Az életmű kritikai kiadásban megjelent darabjai tehát: három Ovidius-heroida fordítása (H I, II, III), Dedalus temploma (DT), Mars és Bacchus (MB), Murányi Vénusz (MV), Florentina-dráma (FL), Kemény János emlékezete (KJ), Palinódia (PAL), Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága (TZ), Proserpina elragadtatása (PR), Rózsakoszorú (R), Csalárd Cupido (TÉG) és a Chariclia (CH). A korpusz másik alapját pedig a Balassi Kiadó „Régi Magyar Könyvtár, Források” sorozatában megjelent, JANKOVICS JÓZSEF által gondozott Gyöngyösi-művek jelentik (Murányi Vénusz 1998, Kemény János emlékezete 1999, Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága, valamint Palinódia 2000, Rózsakoszorú 2002).

Zrínyi Miklós költői műveit (SzV = Szigeti veszedelem, valamint a többi fennmaradt Zrínyi-vers) az alábbi kiadás alapján vizsgáltam: Zrínyi Miklós: Összes versei. Kiadta és az utószót írta KOVÁCS SÁNDOR IVÁN. Unikornis, Bp., 1995. A prózai művek (VH = Vitéz hadnagy, Mátyás = Mátyás-elmélkedések, Áfium = Az török áfium ellen való orvosság) lelőhelye: Zrínyi Miklós: Prózai művei. Zrínyi-Könyvtár I. Szerk. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1985. Az ebben a kötetben nem szereplő Tábori Kis Tracta c. művet az alábbi kötetből használtam: Zrínyi Miklós: Összes művei 1—2. kiad. KLANICZAY TIBOR és CSAPODI CSABA. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1958.

A művekről röviden:

a) Gyöngyösi művei:

Ovidius-fordítások (1663 előtt): „Páris Helenának” (152 négy soros alexandrin versszak), „Helena Párisnak” (124 versszak), „Penelope Ulyssesnek” (68 versszak). Nem a mai értelemben vett fordítások, hanem inkább szabad átdolgozások. Gyöngyösi az eredeti disztichont „négy sarkú” versre költötte át.

„Proserpina elragadtatása” (1671 körül): ez az elbeszélő költemény (466 strófa) a Demeter—Ceres-mondakört dolgozza fel, szerzője Ovidius és Claudianus műveiből merít. Szó szerinti fordítás is előfordul benne, de gyakori az is, hogy Gyöngyösi az eredeti szöveg egy-egy sorát egész versszakká bővíti.

„Daedalus temploma” (1663 előtt, megj. 1724): Ovidius és Vergilius a forrása ennek a 337 versszakos elbeszélő költeménynek, mely az Aeneis-mondakört és a krétait kötötte össze. E két költeményben a kalandos mesén és a szerelmi tematikán van a hangsúly.

„Murányi Vénusz” (1664): Wesselényi Ferenc nádor és Széchy Mária regényes szerelmi történetét, illetve a murányi vár megszerzését bújtatta a szerző epozsi köntösbe. A kompozíció viszont ellentmond az epozsi szándéknak: a történetet sűrűn szakítják meg leírások, elmélkedések, mitológiai hasonlatok és történetek. Formája: négyes rímű alexandrin, összesen 981 versszak.

„Kemény János emlékezete” (1693): történelmi és szerelmi tárgyú költemény (kb. 1500 versszak), két előkelő özvegy szerelmi története áll a középpontban, a kor eseményeibe ágyazva. Ez is inkább regényes költői elbeszélés, mint eposz.

„Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága” (1683): ez Gyöngyösi harmadik nagy házassági „eposza” (epithalamium); 498 alexandrin-versszak. A szerelmi, politikai témát mitológiai és ókori történeti példák, elméltedések fűszerezik.

„Kesergő Nympha—Palinodia” (1681, megj. 1695): 87 négysoros alexandrinból álló politikai tárgyú költemény. Ez a politikai allegória Eszterházy Pált üdvözli nádorrá választása alkalmából.

„Florentina” (megj. 1762): a kb. 3000 sornyi mű (715 strófa) egy — nálunk Ponciánus históriájaként ismert — XVI. századi széphistóriát dolgoz fel drámai formában. Az eredeti mondaanyagot itt is sok új részlettel bővíti (öt helyett tizenhét actus). A szentimentális cselekmény fonákját adják a naturalisztikus-szellemes közjátékok.

„Mars és Bacchus” (1663 előtt): 94 strófás, négyes rímű tizenkettesekben írt költemény. Valószínűleg töredék, a ránk maradt rész az eposzi propozíciót és enumerációt foglalja magába. A mű „cselekménye” nem egyéb, mint a két tábor (Marsé és Bacchusé) gyülekezésének leírása. A komikus eposz első kísérlete a magyar irodalomban.

„Rózsakoszorú” (1690): a vallásos tárgyú költemény Krisztus fogantatását, szenvedéseit és feltámadását énekl meg tizenöt „rózsában” (867 versszak). Szerzője a bibliai témát evilágivá humanizálja (közbeszólások, antik utalások, fabulás-népmeseies hang).

„Csalárd Cupido” (1695, megj. 1734): a háromszereplős (Genius, Mars és Venus) allegorikus költemény az aszketikus életmódot eszményíti.

„Chariclia” (1700): Czobor Mihály magyar nyelvű töredékes verses regényét dolgozza fel mintegy háromezer versszakban (Czobor forrása: Heliodoros antik görög regénye). Fordulatos, vadregényes történet. A befejező részek teljesen Gyöngyösi önálló művei.

Költői munkái mellett figyelembe vettem prózában írt ajánlóleveleit is.

b) Z r í n y i m u n k á i:

„Szigeti veszedelem”: a magyar barokk irodalom e reprezentatív alkotását felesleges itt bemutatni, hiszen az irodalmi és a köztudatban elevenen él.

Az 1651-ben kiadott Syrena-kötet nemcsak a Szigeti veszedelmet, hanem Zrínyi addig írott lírai verseit is tartalmazta („A vadász és Echo”; a két „Idilium”; „Fantasia poetica”; „Arianna sírása”, „Orpheus keserve”; „Feszületre”, sírfelirat-epigrammák, „Peroratio”). A teljes költői életműhöz azonban hozzátartoznak könyvbejegyzésként fennmaradt alkalmi versei, versfordításai, ezeket is figyelembe vettem.

„Mátyás király életéről való elméltedések” (1656—57 tele): ez a prózai remekmű az ideális uralkodó alakját rajzolja meg, műfaja királytükör. Nemcsak összegzi benne a Mátyás-hagyományt és állítja példaképkül az egyik legsikeresebb magyar uralkodót, hanem korának, a XVII. századnak magyarságát ösztönzi a nemzeti erények, értékek megbecsülésére, ezzel erősítve a nemzeti öntudatot.

„Az török áfium ellen való orvosság” (1663): ez a röpirat a Zrínyi-próza legretorikusabb darabja. Politikai programot kíván adni a nemzetnek, a meggyőzés eszközeivel próbálja olvasóit cselekvésre bírni, és felrázni a veszélybe került országot. A szónoki beszéd alakzatai, a szenvedélyes előadásmód, a buzdító hang határozza meg a mű stílusát.

„Tábori kis tracta” (1646 után): ez a katonai szabályzat a hadviselés gyakorlati kérdéseit tárgyalja, a hadsereg szervezetét írja le.

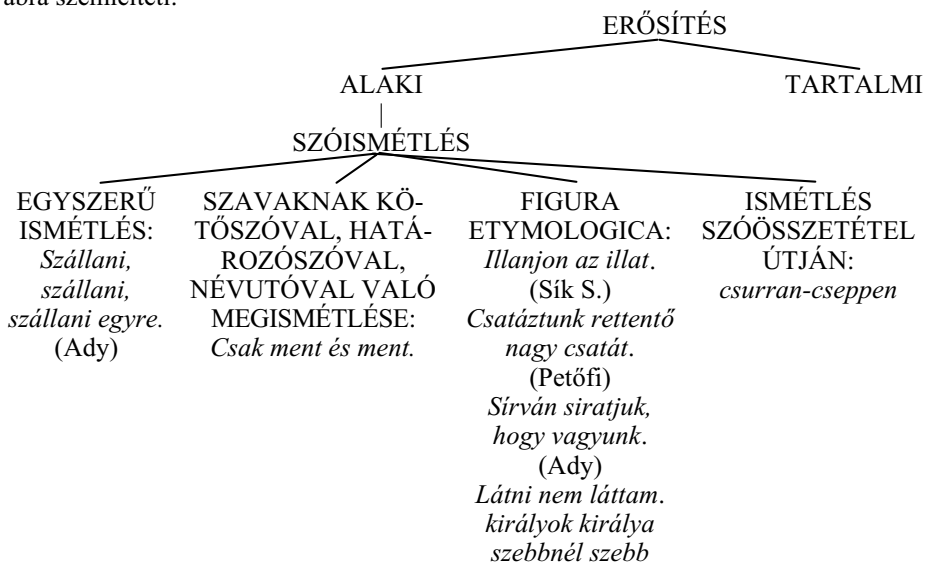
„Vitéz hadnagy” (1650—53): Zrínyi politikai-katonai eszméinek példatára, az ideális hadvezér alakját rajzolja meg. Elméltedései a gyakorlati tapasztalatok mellett széles körű elméleti tudásról tesznek bizonyosságot.

3. A *figura etymologica*. — E stilisztikai, mondattani kategóriába nemcsak — a mottóban idézett — birtokos szerkezetek, hanem tárgyias kapcsolatok, határozó-igei alakulatok is tartoznak. A *figura etymologica* régiségét, és azt, hogy nyelvünknek ősi, finnugor sajátja, a rokon nyelvek adatai mellett korai nyelvemlékeink is bizonyítják. Ezt a kérdést FOKOS DÁVID kutatta, és arra az eredményre jutott, hogy a szótöisméltés a finnugor nyelvnek különösen kedvelt nyomatékosító szóalakzata volt (FOKOS DÁVID, A „*Figura etymologica*”: Nyr. 1932: 5—12). Régi magyar irodalmunkból levelek, emlékiratok, naplók nagy számban őrzik ezt az alakzatot, emellett Zrínyi és Gyöngyösi munkáit külön is említi KELEMEN JÓZSEF (A *nőttön-nő-féle* kifejezésekről. In: BÁRCZI GÉZA — BENKŐ LORÁND szerk., Pais-Emlékkönyv. Bp., 1956. 145—50). Elsőként 1874-ben P. THEWREWK EMIL foglalkozott e jelenséggel: „Soká nem tudtam, mely címet adjak értekezésemnek. A miről szólani akarok, annak még nincs magyar neve, csak görögül vagy latinul mondhatom meg.” (PONORI THEWREWK EMIL, *Figura etymologica*: Nyr. 1874: 385—9). Később egy másik cikkében „etymológiai alakzat”-nak nevezte el (PONORI THEWREWK EMIL, *Figura etymologica*: EPhK. 1883: 391). Mintegy fél évszázad múlva FOKOS DÁVID a „szótöisméltés” terminust használja (FOKOS DÁVID i. m. 3—10). 1969-ben TÖRÖK GÁBOR a „töisméltő erősítés” elnevezést ajánlotta (TÖRÖK GÁBOR, A kiemelő határozó: MNy. 1969: 69). E szakkifejezések azonban a jelenségnek csak szóalakzati, illetve stilisztikai oldalát ragadják meg, a mondattanira nem utalnak. (Meg kell jegyeznünk, hogy nem is terjedtek el a szakirodalomban.) Dolgozatomban a vizsgált alakzatok mondattani kapcsolatára is rá szeretnék mutatni.

A stilisztikai kifejezőeszközök, illetve az alakzatok rendszerében elfoglalt helyét illetően nincs egységes álláspont. A „Kis magyar retorika” csupán megemlíti az adjekciós szintaktikai alakzatok közt (SZABÓ G. ZOLTÁN — SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, *Kis magyar retorika*. Helikon Kiadó, Bp., 1997². 117). FÓNAGY IVÁN a Világirodalmi Lexikon *figura etymologica* szócikkében (Akadémiai Kiadó, Bp., 1994⁴. 2: 153) a „retorika egyik ismétlésen alapuló szóalakzata”-ként definiálja. (Utalnunk kell rá, hogy a szóalakzatnak van olyan értelmezése is, melybe nem fér bele a töisméltés jelensége. Eszerint a szóalakzat egy szónak/szósornak átvitt értelmű használata, mely a klasszikus retorikában a tulajdonképeni trópus (vö. GÁSPÁRI LÁSZLÓ, *Retorika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998. 87). Ez a terminológiai zűrzavar is mutatja, hogy az alakzatok számbavétele, rendszerezése, osztályozása korántsem megoldott kérdés.) FÓNAGY IVÁN újabb — „A költői nyelvről” című — munkájában a Variáció témakör alatt a polyptoton és az annomináció társaságában említi vizsgált alakzatunkat (Corvina, Bp., [1999.] 30); a *szófejítőalakzat* és a *toldalékmódosító szótöisméltés* terminus technicust is használja (i. m. 30 és 52). Az idegen nyelvű nyelvészeti szótárak szintén retorikai alakzatként határozzák meg (vö. BUßMANN, HADUMOD, *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Kröner, Stuttgart, 1990². 241; a jelenség pontosabb rendszerbe illesztését ez a kézikönyv sem könnyíti meg, ugyanis a *figura etymologica*-t a polyptoton különleges eseteként határozza meg). Ezzel szemben PLETT a morfológiai alakzatok közt tárgyalja, a paronímia egyik aleseteként (PLETT, H. F., *Textwissenschaft und Textanalyse*. Semiotik, Linguistik, Rhetorik. Quelle & Meyer, Heidelberg, 1975. 216). A „Nyelvművelő kézikönyv” a szó-, illetve a töisméltés egyik sajátos formájaként tartja számon, és a *töisméltéses szóalakzat* elnevezést használja (KOVALOVSKY MIKLÓS, *Figura etymologica*. In: *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983². 1: 641—3).

A fentebb felsorolt elnevezések többsége utal arra, hogy az ismétlés egyik típusáról van szó. A MstÚ. (SZATHMÁRI ISTVÁN, *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó, Bp., 1961. 432—3) és a MstV. (FÁBIÁN PÁL — SZATHMÁRI ISTVÁN — TERESTYÉNI FERENC szerk., *A magyar stilisztika vázlat*. Tankönyvkiadó, Bp., 1989⁷. 140—5) az ismétlés és a *figura etymologica* alakzatát az erősítés kifejezőeszközeinél tartja számon. A *figura*

etymologicának az erősítés kifejezőeszközei rendszerében elfoglalt helyét a következő ábra szemlélteti:

A mellékelt példák jól mutatják a figura etymologica jellegét, tudniillik azt, hogy a szó tövét különböző alakban ismétli meg.

Az ismétlés alapvető forrása lehet az esztétikai élménynek, kifejezhet monotonitást, de elevenséget is. Erősítő, nyomatékosító, kapcsoló, tagoló, kiemelő, figyelemfelhívó szerepet egyaránt játszhat (vö. VERES ANDRÁS, Az ismétlődés vizsgálatának szintjei és szempontjai. In: HORVÁTH IVÁN — VERES ANDRÁS szerk., *Ismétlődés a művészetben*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 32). Mint az a bemutatandó típusokból és a példatárból szembetűnik, az ismétléstechnika változatos formái jelennek meg barokk alkotóink műveiben. Emiatt helyes ismétlésszerkezetekről beszélni, melyet NAGY L. JÁNOS így határoz meg: „Az ismétlődések (...) sajátos struktúrákban: ismétlésszerkezetekben jelennek meg. Az ismétlésszerkezetek olyan konstrukciók (hangzási, írott/nyomatott, ritmikai, hangulati, gondolati stb. szövegbeli építmények), amelyek szerkezetnek értelmezhető egységekként épülnek be a szövegbe” (NAGY L. JÁNOS, *Isméltések és értelmezések* Weöres Sándor verseiben. *Nyitány*. 143. sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1996. 6). Ezek a szerkezetek igen sokfélék lehetnek aszerint, hogy milyen távol esnek egymástól a megisméltelt elemek, hányszor ismétélünk meg valamit, hol történik az ismétlés: egy egység elején, végén, változatlanul vagy változtatással ismétélünk, milyen nagy nyelvi egységet ismétélünk, stb. (vö. Quintilianus felosztását: BENCZE LÓRÁNT, *Mikor, miért, kinek, hogyan I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó, Zsámbék, 1996. 179).

E nyelvtani, stilisztikai kategória értelmezése igen eltérő képet mutat a hazai szakirodalomban. Mit is tekintünk valójában figura etymologicának? Eredetileg olyan ismétlést jelentett, amelyben valamely igéhez ugyanabból a tőből származó főnév tárgyesete járul, azaz a mondat állítmánya mellett a vele tőrokon főnév accusativusa áll (*halált hal, életet él*). Tágabb értelemben azonban az igével tőrokon főnév más esetben is lehetett (*kérve kér, nőttön-nő, esküvel esküdtem*). Ide sorolhatók azok az esetek, amikor a két tag birtokviszonyban áll egymással (*titkok titkai*), vagy más névszói kettőztetések is: a hasonlító vagy nyomósító fokozás (*tűznél tüzezebb*). A felsorolt példák között vannak olyan

szintagmák, amelyekben az egyik tag a másíknak jeles, ragos alakja, és olyanok is, amelyekben egy képzővel ellátott forma jelenik meg.

Itt jegyzem meg, hogy ZLINSZKY ALADÁR csupán a származtató ismétlést tekinti figura etymologicának, amikor a főnév és a hozzá tartozó ige egyazon töből származik: *bi-rodalmat bír* (ZLINSZKY ALADÁR, Az ismétlés módjai: Nyr. 1912: 139—41). Az ő rendszerében a *szemet szemért* egyszerű ismétlés, a *napról napra* soroló ismétlés, a *köröskörül, nőttön-nő, kérve kér* erősítő ismétlés, a *halálnak halálával, üdvök üdve* kiemelő ismétlés, a *szebbnél szebb* hasonlító ismétlés, az *egyetlenegy, véges-végtelen* ellentétes ismétlés. Zlinszky tehát szűkebben értelmezi a figura etymologicát. Finnugor nyelvészeink többsége pedig azt a szerkezetet tekinti figura etymologicának, amelyben ugyanazon szó, illetve szótól más-más nyelvtani (ragos, képzős) alakban ismétlődik meg úgy, hogy a két szóalak között mondattani, szintagmatikus kapcsolat van. Az újabb szakirodalomban D. MÁTAI MÁRIA kibővítette a vizsgált szerkezetek körét, bevonta az elemzésbe a nem szintagmatikus felépítésű szótöisméltéseket is (D. MÁTAI MÁRIA, A figura etymologica értelmezésének kérdéséhez: Nyr. 1995: 60), valamint tagmondaton, illetve mondaton belüli és mondatthartátlépő ismétléseket különít el. Ezt a felfogást követem dolgozatomban, szembenézve a rendszer kitágításából eredő alapproblémával: hol húzható meg a szótöisméltés és a figura etymologica között a határvonal?

A Gyöngyösi István és Zrínyi Miklós műveiből kiemelt hatalmas nyelvi anyag¹ megköveteli az egyes töisméltés-típusok további árnyalását. Ebben D. MÁTAI MÁRIA szempontjait hívtam segítségül (D. MÁTAI MÁRIA, A figura etymologica típusai: MNy. 1995: 411—20). Tanulmányában négy szempontot vesz figyelembe a töisméltések vizsgálatakor: I. Az első a szintaktikai vonatkozás. Azt vizsgáljuk, hogy van-e szintagmatikus kapcsolat a töisméltés két eleme között. — II. Az alárendelő szószervezeteket tovább bonthatjuk igei (igenévi), illetőleg főnévi alaptagú csoportokra, így érvényesítjük a szófaji szempontot. — III. Toldalékmorfémák szemszögéből nézve: rag, jel kapcsolja a tagokat össze, vagy képzővel is el vannak látva. — IV. Negyedik a stilisztikai-szemantikai szempont, melynek segítségével ki lehetne zárni a formális töisméltéseket.

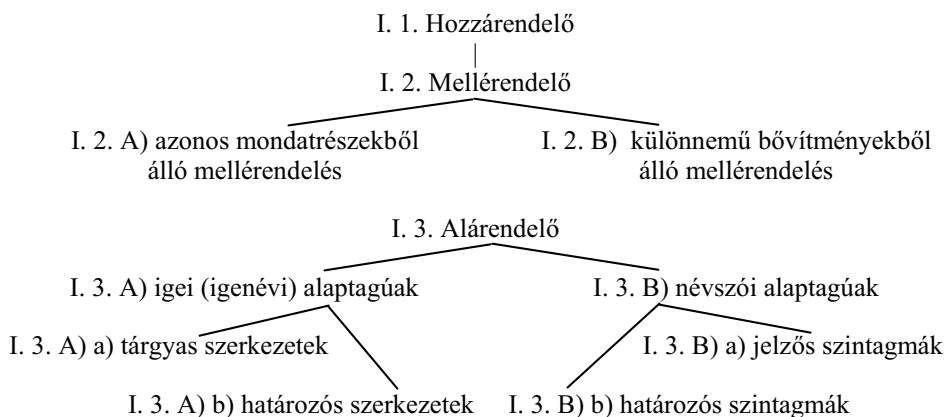
A D. MÁTAI MÁRIA által felvázolt csoportokat — a könnyebb áttekinthetőség végett — táblázatba foglalom² (l. a következő lapon).

Tájékoztatásul álljanak itt a korpusz mennyiségi mutatói: a kettőnél több tagból álló figura etymologica (a vizsgált anyag leghatásosabb alakzata) szerepel a legkevesebbszer (kevesebb mint 1%); a szintagmatikus és a nem szintagmatikus felépítésű töisméltések aránya 40%—60%; az előbbi csoporton belül az alárendelő szerkezetek vannak túlsúlyban (22%), kevesebb és alárendelő (16%), és legalacsonyabb az alany—állítmány szintagmák (2%) száma; a nem szintagmatikus felépítésűek kisebb részét a lexikalizálódott elemek teszik ki (12%), nagyobb hányaduk pedig a két önálló mondatrészből álló töisméltésekhez tartozik (48%).

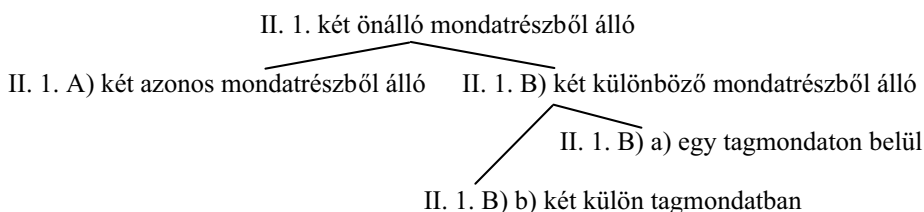
¹ A dolgozathoz két példátarat készítettem: I. Függelék (költői művekből), II. Függelék (prózaí művek).

² A Mátaí Mária által felállított kategóriákat az irodalmi anyag feldolgozása során tovább árnyaltam, újabb csoportokat különítettem el: a szintagmatikus felépítésű figura etymologicák csoportján belül a hozzárendelő, mellérendelő és alárendelő szerkezetek mellé felvettem a morfológiai típusú szószervezetet (vö. KESZLER BORBÁLA szerk., Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2000. 349), amely egy, az alapszófajok kategóriájába tartozó fogalomszó és egy morféma funkciójú viszonszó kapcsolata (pl. *volt volna, ellenség ellen*); a nem szintagmatikus felépítésű töisméltések osztályán belül pedig bevontam a vizsgálatba az olyan összetett alakzatokat, mint a gradáció és a chiazmus.

I. SZINTAGMATIKUS TŐISMÉTLÉSEK

II. NEM SZINTAGMATIKUS TŐISMÉTLÉSEK

II. 2. lexikalizálódott elemek

III. KETTŐNÉL TÖBB TAGBÓL ÁLLÓ FIGURA ETYMOLOGICÁK, VALAMINT HALMOZOTT TŐISMÉTLÉSEK ÉS FIGURA ETYMOLOGICÁK

4. Osztályozás, az egyes típusok bemutatása

I. Elsőként vegyük sorra a szintagmatikus felépítésű figura etymologicákat, illetve tőismétléseket. Ezek lehetnek hozzárendelő³, mellérendelő és alárendelő.

1. A hozzárendelő szó szerkezetet általában nem szokták a figura etymologicák körébe bevonni. „A szótőismétlésnek azokat a fajait, amikor az ismétlődő szó nem egy képzet nyomatékos kifejezésére szolgál (például az *uralkodó uralkodik*), nem számíthatjuk figura etymologicának” — így vélekedik erről a szerkezetről FOKOS DÁVID (i. m. 1931: 5). D. MÁTAI MÁRIA kiterjeszti azonban a vizsgálódást a hozzárendelő, tehát alany-állítmány szerkezetet tartalmazó szintagmákra is. Érvelésében pedig felhívja a figyelmet KELEMEN JÓZSEF véleményére: „igaz, hogy ezek sem nyomósítják az alany jelentését sem, az állítmányét sem, de nyomatékosabban fejezik ki az alapképzet (jelen esetben: uralkodás) jelentését, mely az alanyban is benne van” (D. MÁTAI: Nyr. 1995: 55 és MNy. 1995: 413).

Az alábbi — Gyöngyösitől vett — példákban valóban felismerhető a nyomósítás:

³ E szintagmatikus osztályozásában, megnevezésében a hagyományos grammatikák gyakorlatát követem.

Valamig az Éjszak hideg *szele szelel*. (DT I, 11)
 A' mint a' két fal közt a' Nap *fénye fénlík*. (DT IV, 148)
 Idővel az vizek *árjai áradnak*. (MV II, 201)
 Most ezt ellenkező *fergeteg forgattya*. (KJ I, 5, 46)

Zrínyi most következő sorainak töisméltése akár köznyelvi figura etymologica is lehetne, mivel csak formai (szintaktikai, morfológiai) szempontból vonható ide, de a tő harmadszori ismétlése miatt létrejöhet a stilisztikai-retorikai értéktöbblet:

Ha *foly* az *folyóvíz*, vagy szép csurgó patak,
 Az ő szemei is mind egyaránt *folynak*. (SzV XII, 12)
 Deli Vid feleségének szépségéről így ír Zrínyi:
Szebb vala mindeneknél az ő *szépsége*. (SzV XIII, 6)

E példa is jelzi, hogy predikatív szerkezet két tagjának jelentése is erősítheti egymást. A kifejezés hírértékét növeli, hogy a közös tő (*szép*) egyik tagban sem szerepel „tisztá” formájában, hanem az egyikben középfokjellel, a másikban pedig képzővel (is) ellátva jelenik meg.

2. A következő csoportot a mellérendelő töisméltéses szerkezetek alkotják. Többnyire a tágabban értelmezett figura etymologicák közé sem szokták őket bevenni, holott ezek is töisméltések (*sír, sirdogál; úton, útfélen*). D. MÁTAI MÁRIA arra hívja fel a figyelmet: „a minősítés bizonytalanságára utal az a helyesírási sajátosság, hogy hol külön, illetve vesszővel elválasztva, hol kötőjellel összekötve írják ezeket a szerkezeteket” (Nyr. 1995: 55). A kategórián belül két típust különíthetünk el.

A) Az elsőbe az azonos mondatrészből álló mellérendelések tartoznak (halmazott mondatrészek). Az alábbi töisméltés geminált állítmányt hoz létre:

Remélhetd, reméld is megjövetelemet. (KJ II, 4, 47)

Az alakzat feszültségét két tényező is növeli: egyrészt az, hogy az azonos mondatrészek közé nem ékelődik más szó, másrészt pedig az, hogy az egyes szám második személyű igealakok jelentésárnyalata eltérő. Az első a cselekvés lehetőségére utal: arra, hogy 'a cselekvés valószínűleg vagy biztosan bekövetkezik'. A második pedig egy felszólító módú igealak. A lehetőség és felszólítás egy szerkezetben való realizálódása antitetikus viszonyt rejt. Az iménti példamondatban a szóalakok jelentésárnyalatában volt különbség, a cselekvő száma, személye megegyezett. Előfordul azonban, hogy ez utóbbi tekintetében különböznek az igealakok, sőt — a Zrínyitől hozott példában — a cselekvés ideje sem azonos:

Keservesen esett, *tudod, tudom* én is. (KJ II, 4, 45)

Hogy Szigetvárában meghal, *tudta, tudom*. (SzV IV, 8)

Látszatra ezekben az esetekben is geminált állítmányt épít föl az ismétlés, valójában azonban nem azonos mondatrészek, hanem külön mondatok ismétlődnek bennük: két főmondat kerül egymás mellé, és együtt kötnek le egy mellékmondatot. Ez a két példa a komplex alakzatok szerveződése szempontjából is figyelemreméltó: mindkettőben a töisméltés egy-egy geminációt épít fel, emellett a Kemény-eposzbeli ismétlésszerkezet egy epanasztrophét hoz létre, a „Szigeti veszedelem” sorában pedig zeugmatikus szerkezet is képződik.

Az alábbi Zrínyi-példában a többes szám első személyű határozóragos névmás (*nekünk*) halmazott mondatrészekkel fejeződik ki:

Mihent *néked, nekem* is módunk leszen benne. (SzV VII, 103)

A többes szám első személyű birtok (*módunk*) mellett a tágabb szöveggörnyezet párhuzamos szerkesztései jobban rávilágítanak e funkcióra, ezért az egész versszakot közlöm:

Azért esküdgyél meg nekem az Istenre,
 Én is megesküszem Mahomet hütire:

Hogy te is visszatérsz, én is, erre helyre,
Mihent *néked, nekem* is módunk leszen benne.

A fenti töisméltés ugyan nem figura etymologica, „csak” gemináció, de egyben szép példa az elliptikus tömörítésre is.

A többes szám első személyű ragozott névmást szintén halmozott mondatrészekkel helyettesíti Gyöngyösi az alábbi „Florentina”-helyeken:

Ezek *nálad nálam* maradnak rejtekben. (FL III, 53)

Mint hogy *nekem 's néked* egyenlő termeted. (FL XII, 19)

B) Mellérendelő viszonyba olykor különböző nemű határozók, jelzők, sőt külön-nemű mondatrészek is kerülhetnek. Ide soroljuk azokat az *azonos alaptaghoz* járuló, *azonos szintű*, de *különnemű bővítményeket*, melyekben a külön-nemű determinánsoknak közvetett (az alaptagon át létrejövő) viszonya közvetlenné vált. Azaz a determinánsok mellérendelő szó szerkezetbe kapcsolódnak össze. (Mátai Mária példája Adytól: „Hiszen jó volt *magamban, magamért és magammal* élni”: D. MÁTAI: MNy. 1995: 415). Véleményem szerint azonban igen nehéz eldönteni, hogy a két determináns közti közömbös viszony mikor értékelődik át mellérendelővé; így volt ez a Gyöngyösi és Zrínyi műveiben talált példák besorolásakor is.

Az alábbi példákban szereplő geminációk másodlagos mellérendelésnek tekinthetők:

Álly idébb, add fejér *kezedet kezemben*. (FL VI, 29)

Gyorsan az *kölcsönért kölcsönt* megfordítja. (SzV III, 83)

A stílushatást itt is növeli, hogy az ismétlődő tövek közvetlenül egymás után állnak. Gyöngyösi „Rózsakoszorú”-jának alábbi soraiban a figura etymologicák, illetve ezek halmozása a zeneiség, a ritmus kiemelését is szolgálja:

Ajakadat Ajakával / És orcádat orcájával

Az csók öszveláncolja. (R I, 3, 33)

A stilisztikai hatást emeli a szerkezetek halmozása, amely ugyancsak jellemző barokk sajátosság. Ha a szórendet úgy változtatjuk meg, hogy az állítmány (az alaptag) a két determináns közé kerül, akkor akár el is halványulhat a mellérendelő jelleg. De éppen azáltal minősíthetjük figura etymologicának a fenti szerkezeteket, hogy tagjaik (lát-szólagos/valódi) összetartozósága stilisztikai-retorikai értéktöbbletet teremt.

3. A hozzá- és a mellérendelő szerkezetek vizsgálata után — még mindig a szintagmatikus felépítésű figura etymologicák körén belül maradva — lépünk tovább az *alárendelő szintagmákhoz*. Itt megkülönböztetünk igei (igenévi) alaptagú és névszói alaptagú szerkezeteket.

A) Az *igei* (igenévi) *alaptagúk* a bővítmény típusa szerint osztályozhatók.

a) Az egyik altípusba a tárgyas szerkezeteket soroltam. Ezek azok az alakzatok, amelyeket mindig is figura etymologicának tekintettek: „a *figura etymologica* eredetileg olyan ismétlést jelentett, amelyben valamely ige ugyanabból a tőből származó főnév tárgy- esetét veszi maga mellé” (FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI i. m. 1989⁷. 141). A legművészibb részletek a Halotti Beszéd közismert szó szerkezetére rezonálnak:

Talám szörnyű *halált halna* keservében. (FL Scena sexta, 35)

Szűz *életet él*sz egész világodban. (TÉG II, 98)

Mint szánnya kedvesét, kivel *éltét éli*. (CH VII, 103)

...nyelvemet / Nem tudom megnyitnya, és *nevezni nevét*

Annak, ki az égben hagyta istenségét. (SzV XIV, 32)

A szerkezetek stilisztikai értéktöbbletéhez itt is hozzájárul az, hogy a két alkotóelem közvetlenül követi egymást.

b) Az *igei*, *igenévi* alaptaghoz határozói determináns is kapcsolódhat. Mind mondattanilag, mind alaktanilag igen gazdag ez a kategória, ezért csak a legérdekesebb es-e

teket mutatom be. A nyomósító, kiemelő szerep legtisztábban talán az eszköz-, társ- és módhatározós szintagmákban érvényesül:

Hogy nem szánod szivem új *sebbel sebbet*ni. (FL I, 47)

Majd a' nagy *kürttel* is *kürtölni* kezdenek. (DT I, 4)

Szemlátomást látjuk az Isten irgalmát. (SzV I, 59)

A szerkezet többszöri ismétlése fokozó szerepű, sőt ritmikussá is teszi a kifejezést.

Szenvedtél a szenvedővel,

Örülj az örvendezővel. (R III, 4, 34)

Felsorolással párosul a figura etymologica az alábbi Zrínyi-prózarészletben:

...békeségben, türéssel, *szenvedéssel szenvedjünk* mindent. (Mátyás 605)

Igenévvvel van kifejezve az alábbi klasszikusnak nevezhető példában a módhatározó:

Vigadván vigadott: de tsak színeskedett. (CH I, 126)

A most következő részlet azért is lehet érdekes, mert rokonságban van a *folyvást foly*-féle szerkezetekkel. De míg ez utóbbiak még átmeneti állapotban vannak a szószervezetből összetétellé válás útján, addig példánkban az egyik elem (*bizvást*) határozószóvá szilárdult, vagyis a *biz(ik)* ige határozói igenéből keletkezett az *-st* módhatározóraggal (vö. TESz 1: 311). A két szóalak hasonló hangzása ellenére viszonylag nehezen felismerhető a tövek azonos eredete, ezért ezt az esetet nem számítom a stilisztikai érték-többletet hordozó figura etymologicák közé, inkább egyszerű szótöisméltésről van szó:

Gondolván, hogy erre *bizvást rá bizhattya*. (DT IV, 63)

Az ige jelentéstartalmának fokozására szolgáló töisméltést kódexeink is szép számmal tartalmaznak (l. R. HUTÁS MAGDOLNA, Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana [TNYt.] II/2. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. 302), ezek közül egyet kiemelek (valaki *örül örömmel* valamiért), amely — bár más bővítménnyel — Gyöngyösinél szintén fellelhető. Ez a töisméltés Gyöngyösinél így hangzik:

Örülnek egymásnak egyenlő örömben. (KJ II, 9, 72)

A töisméltés e szép példája egyszersmind egy retorikai alakzatot, reddíciót is létrehoz.

A módhatározóknak igenévvvel képzett csoportjára dolgozatom egy másik részén térek ki, ugyanis átmeneti állapotban vannak a szószervezettől a lexémává, összetett szóvá váláshoz.

B) Most lépünk tovább, s tekintsük meg a figura etymologicát rejtő névszóialaptagú szintagmákat!

a) Elsőként a jelzős szószervezeteket vizsgálom. A Gyöngyösi és Zrínyi művei által szolgáltatott anyagban szép számmal találhatók minőségjelzős szerkezetek. Az ismétlődő tövek nyomósító szerepe ezeknél felismerhető a nyelvérzék számára. Olyan szerkezet is előfordul, amelyben a determináns középfokú melléknév.

Nincs *erősebb erő*, mint kit ad a szükség. (KJ II, 9, 21)

Valójában az alaptagban kifejezett jelentés intenzitását fokozza a középfokú melléknév.

Ez utóbbi példa különlegességét az adja, hogy a determináns egy szóösszetétel utótagjával rezonál. Gyöngyösi leleményes szófűzését dicséri az alábbi sor:

Most *fogott foglyaid* nem mind *foglyok* lévén. (KJ II, 3, 44)

A hármas töisméltés szójátékba hajlik át két tagjának homonímiás kapcsolata révén (l. erről VARGA ANDREA, Párhuzamok és különbségek Zrínyi és Gyöngyösi szójátékai-ban: Irodalomismeret 1995: 71):

Most fogott *foglyaid* nem mind *foglyok* lévén,

Azok közt törődben *Sólyom* is kerülvén. (KJ II, 3, 44)

Az első szóalak 'rab' jelentésére világosan rámutat jelzője. A második szóalak értelmét időbeli eltolódással tisztázza a *sólyom* madárnév: a második *fogoly* szó 'fogoly-madár' jelentésű. A nyelvi ötletesség jele az is, hogy e madárnevek itt metaforák: a fogoly-madarak közkatonák, a sólyom pedig Kemény János. A fenti komplex alakzatban figura etymologica, annomináció és metafora társulása érhető tetten.

Az alábbi szép példák Zrínyi stílusát színesítik:

De én mégis élek ez az *világon*,

Világtalan világon, veszett *világon*. (Orpheus keserve 8)

A többszörös ismétlésbe (epanasztrophé, epifora) ágyazott figura etymologica két tagja között azonban szemantikai különbség is van. Ezt nem csupán a fosztóképzős szóalak okozza, hanem az is, hogy a *világ* szóalak két jelentésárnyalata játszik át egymásba — bár egyazon töből szóhasadással jött létre a két jelentés. Megtalálható azonban Zrínyinél a *világ*—*virág* szó pár is, amelyben a tő etimológiailag azonos, de az egyik szóalak már nem asszociálja a másikat, mert a nyelvi tudatban már elhalványult a kettő közötti kapcsolat.

Itt, hon *világ virágja* öszvegyűjtve van. (SzV VIII, 30)

Ez a példa már át is vezet következő csoportunkhoz, a birtokos jelzős szintaktikai szerkezetekhez. Ezeknek az alakulatoknak régiségük, bibliai eredetük már stilisztikai értéktöbbletet előlegez. (Bár itt is előfordulnak formális töisméltések.)

...egy magyar *versificatornak* ilyen *versei* (KJ Ajánló levél)

Nem láthattya *végét* ily *végezésének*. (DT IV, 53)

A stílushatás a közbeékelődő szó valamelyest csökkenti. A Biblia *vanitatum vanitas* szerkezete cseng vissza Gyöngyösi „Rózsakoszorú”-jának alábbi sorában és Zrínyi „Áfium”-ában:

Óh! *híváságoknak hívása*. (R 51)

Híváságnak hívása ez a gondolat. (Áfium 210, 27—8)

A Gyöngyösi-példa, az indulatszót tartalmazó tagolatlan mondat egyben felkiáltó mondat is, melynek modális alapértéke (a beszélő kifejezi érzelmeit, indulatait, vö. MGr. 387) és a figura etymologica stílushatása (a fokozó szerkezettel érzelmek felkeltése az olvasóban) egymást támogatják. Gyöngyösi István „Rózsakoszorú” c. elbeszélő költeményének nemcsak témája idézi fel az olvasóban az „Ómagyar Mária-siralom” archaikus sorait, hanem nyelvezete is. Ezt a „figura etymologicás” birtokos szerkezetek nagy száma is reprezentálja. SIMONYI ZSIGMOND ezt az alakzatot nevezi fokozó kettőztetésnek. A szerkezet meghatározó tagja (determinánsa) az alaptag jelentéstartalmának fokozására szolgál, úgy is mondhatnánk, hogy a felsőfokot helyettesíti. Íme egy figura etymologicával jelölt hiperbola a „Rózsakoszorú”-ból:

Bizony, *virágok virága* / És *világoknak világa*,

Ékesség ékessége. (RK 186)

b) A névszói alaptagú szerkezetek másik csoportjába a határozós szintagmák tartoznak. A figura etymologica szűkebb körébe, a szemantikai-stilisztikai többletet sugárzó alakzatokhoz tartozik a hasonlító határozós szerkezet. (Meg kell jegyeznünk, hogy új grammatikánk könyvünk „sajátos fokhatározónak” tekinti ezt a szerkezetet, és úgy véli, hogy „csupán formailag azonos a hasonlító határozós szintagmákkal, semmi féle hasonlító jelentést nem hordoz”: MGr. 146.) Ezen belül is gyakoribb az az eset, amelyben mindkét alkotóelem középfokú melléknév, s az egyik határozóragot kap.

Úlnek külön-külön szerszámú nyergekben,

Jobbnál jobb lovakon, aranyos fegyverben. (KJ III, 3, 60)

Nincsen kímélése tőlök a ciffrának,

Külön-különféle *szebbnél szebb* ruhának. (KJ III, 3, 83)

A Kemény János ellen felvonuló török seregek szín pompás leírásában használja Gyöngyösi ezt a szerkezetet. A fokozás, túlzás kifejezőeszköze a „Rózsakoszorú”-ban az alábbi szép fordulat:

Az ki *szűzebb* minden *szűznél*. (R II, 5, 9)

A fenti két alakzat analógiájára ez a kifejezés így hangzana: *szűznél szűzebb*. Ez a formáció kötöttebb, frazeológiai egységnek is felfogható. A „Rózsakoszorú”-ban realizálódott szerkezet azonban szabadabb, a határozóragos alak kerül a második helyre, sőt közbeékelődik még egy elem. Úgy gondolom, ebben a példában ez utóbbi még fokozza az azonos tövek erősítő hatását.

A határozós szintagmák egy másik csoportját alkotja a mód- és mértékhatározói komplex határozós szintagma, az *egyetlen egy* számnévi alaptagú szerkezet. Már az Ómagyar Mária-siralomból adatható, de ez a töisméltéses szintagma az idők folyamán összetapadt, összetett lexémává vált. Ezért erre a jelenségre a lexikalizálódott elemek között térek ki.

4. A vizsgált korpusz néhány eleme indokoltá teszi egy újabb szerkezet felvételét a fentebbi szintagmatípusok mellé: ez a morfológiai típusú szó szerkezet.⁴ Mint korábban már utaltunk rá, ez egy — az alapszófajok kategóriájába tartozó — fogalomzó és egy morféma funkciójú viszonzszó kapcsolata:

Azért kicsin *ellenség ellen* is, futó ellen is, minden tehetséggel harczolj.
(VH 135, 2—3)

az Várban is *volt volna* ... szorgos Munkája (R Ajánlólevél, 11)

A példák azt mutatják, hogy ezek a lexémaalakzatok a stílushatást tekintve inkább a köznyelvi figura etymologicákhoz állnak közelebb, csupán formális töisméltések.

II. A továbbiakban nézzük meg, hogy a nem szintagmatikus alakzatokban mennyire érvényesül a töisméltés stílushatása, illetve meddig tekinthetünk figura etymologicának egy vagy két nyelvi egységet. Feltételezem, hogy éles határt nem tudunk vonni, és az egyes esetek elbírálásánál külön-külön kell eldönteni, hogy csak szótöisméltésről van-e szó, vagy valódi figura etymologicával állunk szemben. A nem szintagmatikus ismétléseknek két csoportját különíthetjük el.

1. Elsőként vizsgáljuk meg a két önálló mondatrészből álló szótöisméltéseket! Ezek között nincs közvetlen szintaktikai viszony, de a két mondatrész nemcsak különböző, hanem azonos is lehet.

A) Mind Zrínyi, mind Gyöngyösi műveiben szép számmal akadtak kettős határozók. Ezekben a két — nem halmozott — határozó együttesen determinálja az alaptagot, és a két határozói determináns kapcsolata szorosabbra fűződik. Bár a régebbi szakirodalomban ezeket nem tekintették figura etymologicának, az ismétlődő szóalakok szorosabb kapcsolata (egy egységet alkotnak), a szerkezet kötöttsége és nem utolsósorban a szemantikai többlet miatt azoknak fogom fel őket.

A veszedelemmel *szemtül szembe* lennünk. (KJ II, 9, 23)

Károly *gyűlésekről gyűlésekre* magát

Hordoztatja... (SzV I, 63)

...*szentegyházakról szentegyházakra* való járás (Mátyás 194, 29)

Az ismétlődés szemantikai többlete ezekben a példákban is nyilvánvaló, az egy szinten álló tagok szörendje kötött, nem ékelődhet közéjük más elem. Az első mondatban frazeológiai egységgé forrt össze a két azonos tövű határozó. Az utóbbi két példában a cselekvés hosszan tartó voltát fejezheti ki a kettőzés.

⁴ Arra azonban utalnunk kell — erre MÁTAI MÁRIA, dolgozatomból bírálója is figyelmeztet —, hogy ezek nem szintagmák, és csak jobb híján soroljuk ide őket.

B) Ha két különböző mondatrésznek azonos a töve, akkor azok állhatnak egy tagmondaton belül és két külön tagmondatban is.

a) Az egy tagmondaton belülieknél van egy csoport, amely érintkezik a mellérendelő szerkezetekkel. Ez a nyelvi anyag besorolásánál nehézségeket okozott. A példákban a különemű bővítmények azonos szinten állnak és egy alaptaghoz kapcsolódnak. A két determináns között azonban a közömbös viszony átértékelődhet mellérendelővé. Ezért a mellérendelő szintagmák között szoltam például az *ajakadat ajakára* típusú szerkezetekről. Magam úgy vélem — a Gyöngyösi- és Zrínyi-példák tanúságaira támaszkodva —, ha a tárgyat és határozót tartalmazó szerkezetek hangsúlyos helyzetben vannak a mondatban/verssorban, akkor a két tagot összetartozóbbnak érezhetjük. Előfordul azonban, hogy a töisméltés egymás mellett álló tagjai között cezúra van. Az alábbi szépen szerkesztett sorokban a két alkotóelem közé esik az ütemhatár, így a töisméltés egy epanasztróphét eredményez.

Szerelmes szép *társát társúl* néki adá. (DT IV, 86)

Maid feslett *szemiddel szemeimet* csalod. (H II, 34)

A két csoport elkülönítésének még további szempontjai lehetnek, amelyek még részletesebb vizsgálatot igényelnek. Annyi azonban bizonyos, hogy a „figura etymologica”-jelleg, a retorikai-stilisztikai hatás nem halványul el, hiszen a tagok azonos mondat szinten helyezkednek el. Érdekesek azok az esetek is, amelyekben a két azonos tövű determináns közé ékelődik az alaptagjuk; az alábbi példákban is ilyen, figura etymologicával ki-fejezett közölések (mezozeugma) jönnek létre:

Hitelt ad *hitinek*, mást mit is tehetett? (KJ II, 2, 37)

De ezzel csak *tüzet* gyujtottam *tüzemnek*. (H I, 84)

A determináns nemcsak határozóragos, hanem névutós névszó is lehet:

Ok nélkül is *okot* talál az hamisság. (KJ II, 9, 15)

Formális töisméltésre itt is van példa:

Azt adgya, nem kétlem, *azzal* értésemre. (TÉG I, 107)

A valódi figura etymologicák köréből nem csupán a közbevetés gyengítő hatása, hanem jelentéstani okok is kirekesztik ezt az ismétlést: a névmások ugyanis tartalmatlanok, nincs közvetlen denotatív, azaz jeltárgyjelentésük (l. MGr. 152, üres vagy grammatikai szók).

A két önálló mondatrészből álló, nem szintagmatikus felépítésű figura etymologicák legnagyobb részében nem egy szintaktikai szinten áll a két tag.⁵ A Zrínyi- és Gyöngyösi-példákat megfigyelve arra a következtetésre jutottam, hogy az ilyen típusú töisméltések között nagyobb stílushatása van az olyan szerkezeteknek, amelyekben az egyik tag az alany, a másik pedig az állítmányhoz járuló határozó vagy tárgy. Ezek az alkotórészek a mondat szerkezetben még viszonylag közel állnak egymáshoz, ezért nem vész el a „figura etymologica”-jelleg. A legszebb előfordulások természetesen azok, amelyekben a szórend is a stílushatást erősíti: Zrínyi a *Szigeti veszedelem* több helyén is halmozza ezt az alakzatot.

Ott *fegyver fegyverrel* öszvetalálkozik,

Vitéz is vitézzel öszveelegyedik. (SzV XIV, 80)

Öszvekeveredék *szablyája szablyával*. (SzV XV, 71)

Gyöngyösinél szintén művészi példákat találunk:

Minden *kertin kertem* győzedelmeskedjen. (PR II, 10)

Szived én *szivemmel* légyen egységben. (DT IV, 50)

⁵ Ezt a megállapítást még a hagyományos grammatika szerinti mondatábrázolásra alapoztam. Legújabb egyetemi tankönyvünk, a „Magyar grammatika” szerint viszont egy szinten van elemzett példánk két alkotóeleme (az alany és a határozó), mivel az alany is az állítmány bővítménye.

Az alábbi részletekben a tárgy és az alany azonos tövű:

Hab habot hajt reánk. (CH VII, 116)

Hol a *szem* a *szemet* találja lopásban. (KJ I, 5, 32)

magunk confundáljuk *magunkat* a sok törvénnyel (Mátyás 200, 30—1)

Ez utóbbi részlet — amellet, hogy benne a töisméltés egy közölést (mezozeugma) épít föl — azért is érdekes, mert benne a személyes névmás nyomatékos formái szerepelnek, melyek belső homonimiát hoznak létre, hiszen személyes és visszaható névmások egyaránt lehetnek. Itt az alanyi szerepű *magunk* személyes névmás, míg a *magunkat* tárgy visszaható névmás, mely arra utal, hogy a cselekvés a cselekvőre hat vissza (l. MGr. 160).

Előfordul, hogy az állítmány és az alanyhoz kapcsolódó jelző töve ismétlődik. Az Európét bika képeben meglátogató Jupiterről szellemesen szól Gyöngyösi:

Nem tudja, mely *tsalárd* Bika *tsalogatja*. (DT II, 9)

Még messzebb is kerülnek egymástól a tagok — szintaktikailag, de a szórend és a szemantikai feszültség megteremti a stilisztikai többletet:

De nem lehet, hogy olyan *kegyes* orcában

Lakják *kegyetlenség*... (SZV XII, 19)

Az alábbi halmozott állítmányú Zrínyi-mondatban az egyik állítmány, valamint a másik állítmány tárgya alkotja a töisméltést (a *füstöt vet* 'füstöt boesát ki' — vö. ÉKsz. 2: 1491 — kifejezés tkp. a *füstölög* szinonimája). A stílushatás kiváltásában részt vesz az ötszörös (!) alliteráció is, a mondat minden egyes alkotóeleme alliterál egymással:

Vas vármegye *füstöt* vetett, *füstölög*. (Mátyás 183, 4)

Az elemek közti szintaktikai távolság tovább nő, ha az egyik tag az állítmánynak közvetlen determinánsa, a másik pedig egy másik determinánsának determinánsa:

Végre a *jó* bortúl *jól* meg-is hevülnek. (TÉG III, 49)

El-fogyattya *magát*, *magáért* vesztében. (TÉG I, 60)

A szemantikai ellentét (melléknévképzők ellentétes jelentése) erősíti a stilisztikai hatást:

Nemes Házasságát nem *Nemtelen* kéri,

mert én Nememet is nagy dicsősség éri. (H I, 50)

Kedves állapotja költ *kedvetlen* gyászra. (KJ I, 1, 48)

A *várt* diadalmat *váratlan* veszteség [követé]. (KJ II, 1, 69)

Úgy vélem, hogy a szintaktikai távolság stílushatást gyengítő befolyása itt nem érvényesülhetett, mert a töisméltést alkotó melléknevek között antitetikus viszony van; emellett az is szerepet játszik, hogy a mondathangsúly (és az értelmi is) az ismétlődő elemre esik. A Kemény-eposzbeli két példában ráadásul anaforikus retorikai alakzatot alkot az ismétlés. A szintaktikai távolságot tovább is lehet növelni — amint azt a gazdag nyelvi anyag is reprezentálja. Az azonos alaptagból lefutó két különböző szó szerkezetlanc végén elhelyezkedő mondatrészek tartoznak stilisztikai értelemben egymáshoz:

Mézes színt fest a kám szándéka mérgének,

Kegyes ábrázatot *kegyetlen* szívének. (KJ II, 2, 35)

b) Az egy tagmondaton belüli töisméltésektől lépünk tovább a két külön tagmondaton jelentkező ismétlésekhez. Vajon az egymástól viszonylag távol álló töisméltések figura etymologicának tekinthetők-e? Úgy gondolom, hogy a szintagmatikus kapcsolat hiánya miatt ezeket nem sorolhatjuk a szűkebb értelemben vett figura etymologicák közé, inkább a szótöisméltés terminus illik rájuk. A Gyöngyösi- és Zrínyi-művekből kiszemelgetett hatalmas mennyiségű anyag nem teszi lehetővé minden egyes eset alapos vizsgálatát, ezért a szótöisméltések közül csak azokat emelem ki, amelyekben érzékelhető a szemantikai-stilisztikai-retorikai többlet, a szó másodszori előfordulása még fölidézi az elsőt.

A feltételes időhatározói alárendelő összetett mondat töisméltésében az igealakok reflektálnak egymásra: az első tagmondat kijelentő módú alakját a második tagmondatban felszólító módú változata követi. E típus igen gyakori mindkét költőnél, és általában anaforikus (MV III, 226) és epiforikus (H II, 22) ismétlést, illetve epanasztrophét (KJ II, 1, 41) épít fel:

Ha *vesznünk* kell, *vezzünk* mint fiai Mársnak. (MV III, 226)

Ha ugyan *veszni* köll dolgunknak, ám *vessen*. (SzV VIII, 62)

Ugyanez a szerkesztésmód névszótövekkel:

Ha egynek *szerencsés*, *szerencsétlen* másnak. (KJ II, 1, 41)

De ha már én *vétek*, mi menti *vétke*met. (H II, 22)

A szótövek egymást erősítő hatása érvényesül a fokhatározói alárendelő mondatokban. Az első tagmondatban (a főmondatban) az ige alapalakjában, a mellékmondatban pedig a -hat/-het igeeképzős alakban áll. Ez a szép, régies hangzású szerkesztésmód mind Zrínyi, mind Gyöngyösi költői nyelvét gazdagítja.

Mind a két nemzetség *futott*, mint *futhatott*. (KJ III, 6, 106)

Bútszó szavait *mondja* mint *mondhatja*. (DT IV, 7)

Mindenik erdő felé *fut*, az mint *futhat*. (SzV IX, 60)

Ez a szerkesztésmód azonban nemcsak a fokhatározói mellékmondatok révén jelenik meg, hanem a tárgyi és kijelölő jelzői mellékmondatokkal is:

Vitet a' Gályákhoz, valamit *vitethet*. (DT IV, 153)

Ad Isten szerencsét, az ki mindent *adhat*. (SzV IX, 31)

Igen tanulságos esetekkel szolgálnak a kapcsolatos mellérendelő mondatok is. A kiemelt példákban a tagmondatok állítmánya felel egymásra epiforikus helyzetben, valamint epanasztrophében:

Egy ember *megölte*, ezt ti *ölettétek*. (SzV VI, 95)

Fiam, én *szeretlek*, *szeretem* híredet. (SzV VIII, 99)

De Delimán így *felel*, *felelvén* nevet. (SzV X, 79)

Mint látható, különösen Zrínyi stílusára jellemző ez a kifejezési mód. A Gyöngyösinél talált példa pedig már-már a szójátékba csap át, illetve ironikus, gúnyos stílusárnyalatot nyer a kifejezés.

Szalad az *ellenség*, nem mér *ellenkezni*. (KJ III, 5, 117)

Az ellentétes mellérendelő mondatban szereplő töisméltések is változatosak. Az első példában a képzők különböznek, de a szófaj azonos maradt, a másodikban viszont szófajváltás is történt.

Öröme *gyött* volna, de el nem *gyöhetett*. (MV II, 269)

Kiált; nem sokáig de lén *kiáltása*. (SzV IX, 55)

Az alábbi ellentétes mellérendelő mondatban szintén új szófajú szó keletkezett a képző révén:

Vitéz vagy, jól tudjuk: de *vitéziségedet*

Kicsin helyre akarod mutatni... (SzV XIII, 71)

A közbevetés csökkenti ugyan az ismétlés erejét, de az ironia révén nem marad el a stílushatás.

Bár csak az igealakok és a személyes névmások személyében, személyragjaiban van különbség az alábbi szép részletben, a párhuzamos szerkesztésmód mégis emeli a stilisztikai hatást.

Élsz te, *remélhetek*; *élek* én, *remélhetsz*. (KJ II, 4, 46)

Párhuzam, ellentét, ismétlés, halmozás egyszerre, „együtt hatva”, összefonódva jelentkeznek ebben a sorban, ami alátámasztja a megállapítást, hogy a különféle alakzattípusok társulva, egymásba, illetve egymásra épülve komplex alakzatot képeznek (vö.

GÁSPÁRI LÁSZLÓ, A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Az alakzatok világa I. füzet. Sorozatszerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2001. 14).

A b) pont eddigi eseteiben az összetett mondat nem lépte át a verssor határát, ezáltal a szóalakok egymástól való távolsága nem halványíthatta el az ismétlés nyomatékosító szerepét. Vannak ellenben olyan egyedi esetek, amelyekben az efféle alakzatok több versoron keresztül húzódnak. Az egyik típusba a képző- (és/vagy) rag- és mondatrészcserét tartalmazó alakzatok tartoznak. Az esztétikai hatást itt emeli a keresztező mozgásélmény. Az alábbi sorokban az ismétlés és az ellentét alakzata kapcsolódik egybe, az ellentétes jelentésegységek szimmetrikusan rendeződnek el:

Se szerelmes Vénus hadakozó Márstúl,

Se hadakozó Márs szerelmes Vénustúl. (MV I, 154)

Kivel nagy hegyet is mély völgyekké tennél,

Mély völgyeket viszont hegyekre emelnél. (MV II, 104)

A képzőcsere révén az alakok új jelentést kaptak (I. az első példát), ráadásul a mondatszerkezetben betöltött szerepük is megcserélődött. Ez a szerepcseré azonban ragcserével is jár. A szimmetrikus szerkesztés miatt ez az alakzat *epanodosz* is lehetne (görög szó, jelentése: 'a visszafelé vezető út'), ugyanis a szavak tükörszerűen ismétlődnek benne. Az ismétlés és a megfordítás egybekapcsolása jellemzi, ezért azonos az ókori retorikában *antimetabolé*-nak nevezett alakzattal. Mivel a fordított sorrendben ismétlődő lexémák az itt szereplő példákban toldalékmorfémát cserélnek (tehát nyelvtani funkciójuk is felcserélődik az ismétlés során), ezért *chiazmus*-nak nevezzük (vö. VilLex. I. 1992: 351, II. 1993: 198—200 és 1144). Ez a megkötés ugyanis az epanodoszra és az antimetaboléra nem vonatkozik.

Zrínyi bravúros formakezeléséről tanúskodik az alábbi példa:

Egy remény van meggyőzetetteknek,

Hogy semmi győzdelmet ne remélnjenek. (SzV III, 90)

„A chiazmus váratlanságával, szokatlanságával hat elhangozva is.” (NAGY L. JÁNOS i. m. 1996. 53; a chiazmusról l. még: GÁSPÁRI LÁSZLÓ, Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Hol tart ma a stilsztika? Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996. 63.)

A több soron át húzódó alakzatoknak itt kiemelt fajtáját a retorikák *gradatio* néven tartják számon. A mondategység/verssor végének megismétlése a következő egység/sor elején igen gyakran használt stíuselem Gyöngyösi költészetében. Itt azonban csak a retorikai szempontból erősebb hatású, több gondolatsoron végigvitt *reduplicatió*-t (epiploké) említém. Ez voltaképpen fokozás, melyben az ismétlődő elemek szintaktikai szerepet is váltanak. A „Dedalus temploma” Kréta szigetén raboskodó Théseusa ily dalt dúdoltat szolgáljával:

Ifjúságom színét fonnyasztó *Fogságom!*

Fogság után vallyon leszsz-é *Szabadságom?*

Szabadsággal vídul minden *Hervattságom,*

Hervattságom után derül vígasságom. (DT IV, 23)

A játékos ismétlés a gondolatritmus mechanizmusát, a képzelet asszociációs működését szemlélteti, funkciója a fokozás. A nyomatékosítás mellett azonban a fenti példában folytonosságot is érzékeltet az ismétlésnek ez a formája, sőt a fogság hosszan tartó volta is kifejezésre jut benne. Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a klasszikus retorika és poétika ismétlésen alapuló azon gondolatalkatározól van itt szó, amelyet görögül *anadiplosis*-nak (VilLex. I. 1992: 275), latinul pedig *reduplicatió*-nak nevezünk. Jelentése: kettőzés. Egy nyelvtani vagy verstani egységet képező szócsoport vége ismétlődik meg a következő egység elején. Mind a fenti sorokban, mind a függelékbeli példákban több-

szörös anadiplózt látunk, ennek neve: *gradáció* (*gradatio*, latin 'lépcsőzetesség', 'fokozás', klimax, görög; vö. VilLex. III. 1994: 710). A „Dedalus temploma”-részletben három versszakon át húzódik ez az alakzat, ezért mondhatjuk *epiploké*-nak (*epiploce*, görög 'összekötés'; vö. VilLex. II. 1993: 1169), mely lényegében végigvitt *anadiplózis*. Ebben az alakzatban minden új gondolat sor előtt — olykor megváltozott mondattani funkcióval — megismétlődik a korábbi gondolat sor vége.

2. A nem szintagmatikus töisméltések másik csoportja a lexikalizálódott elemeké. Ezek D. MÁTAI MÁRIA szerint kétféleképpen jöhettek létre. Egyrészt kettőztetéssel, az ikerítéshez hasonló módon, de a kettőztetésnek ez a módja ma már nem termékeny. B. LŐRINCZY ÉVA mutatott rá, hogy ezek a képződmények „fokozzák az utótagtól kifejezett jelentéstartalmat” (B. LŐRINCZY ÉVA, A szóösszetétel: MMNyR. I. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961. 429—31). Ilyen a *köröskörül* szóalak, amely igen nagy számban fordul elő a „Szigeti veszedelem”-ben. Zrínyinél az összes szóelőfordulás kivétel nélkül egybe van írva, míg Gyöngyösinél kötőjellel ellátva jelenik meg, így nála archaikusabbnak hat ez a szó.

Láttya *környös-körül* az nagy tengereket. (MV III, 46)

Ebben a példamondatban összetett határozószóként szerepel, de Zrínyinél az ige-kötő funkcióját is betölti (mikor mind *köröskörül*fogattatott volna az ellenségétül: VH 162, 14—5), sőt régebbi nyelvünkben névutói szerepben is előfordul: „Az tonak *körös körvle* ... fekewznek.” ErdyK. 290 (I. D. MÁTAI MÁRIA, A határozószók. In: TNyt. II/1, 621).

A másik csoport tagjai alárendelő szó szerkezetből keletkeztek összetétellel. Ide tartozik az *egyetleneg* szavunk. Ösibb alakja: „*eggen yg* fyodum” (ÖMS.). D. MÁTAI MÁRIA magyarázatát idézem: „az *egy* számnévi alaptagot *-n* módhatározóragos bővítmeny előzi meg: ez a bővítmeny — szintaktikai szerepét tekintve — komplex mérték- és módhatározó, az ebből a szintagmából keletkezett szó tehát határozó alárendelő szerkezetű” (D. MÁTAI: Nyr. 1995: 58). Feltételezhető, hogy a korai ómagyar korban is ritka szóelem volt az *egyen* alak; később az *egyetlen* használatos helyette (I. JókK. 156: „vala attyanac es anyanak *egyetleneg* lyányja”, S. HÁMORI ANTÓNIA, Az alárendelő szerkezetek: A melléknévi, számnévi és határozó(szó)i szerkezetek. In: TNyt. I, 719). Ez a lexéma Gyöngyösinél igen sok helyen előfordul, de számukat különösen a „Rózsakoszorú” lelőhelyei emelik meg.

Es vigyázva viszi szépen / *Egyetlen Egyecskéjét*. (R I, 4, 6)

Egyetlen egyihez juta utoljára. (TZ 358)

Szintén szó szerkezetből keletkeztek a *nőttön-nő*-típusú összetételek. A *-ton/-ten/-tön* képzős alakok azonban már nem produktívak, kiszorultak az aktív használatból (D. MÁTAI: MNy. 1995: 417). Mindkét költő műveiből mesteri alakokat emelhetünk ki:

Gyaloglást sem szokta, orron *esten esik*. (MB 78)

Ariadné tüze *gyúlton gyúl* ezekkel. (DT IV, 105)

Így hull az sok török és *szaladton szalad*. (SzV X, 101)

Amennyiben a szemantikai-stilisztikai többletet hordozó szerkezeteket tekintjük csupán a töisméltések közül figura etymologicának, úgy bizvást oda sorolhatjuk a *nőttön nő*-féléket, hiszen az igei alaptagot nyomósítja a másik elem. A TNyt. I. kötetében A. JÁSZÓ ANNA megjegyzi, hogy a figura etymologicának ezt a típusát „nem kedveli a kódexek nyelvezete, példánk misszilisekből valók. A későbbi irodalomban és a népnyelvben azonban annyira el vannak terjedve, továbbá annyira jellemző ez a szerkezet a finnugor nyelvekre, hogy régeinek kell lennie.” (A. JÁSZÓ ANNA, Az igenevek. In: TNyt. I, 338).

III. Gyöngyösi és Zrínyi figura etymologicáinak rendszerezését a kettőnél több tagból álló figura etymologicákkal zárom. Minden bizonnyal ezek a legművészebb, leg-erőteljesebb stilisztikai hatást kiváltó alakzatok.

Kikkel *kedvesinek kedvvel kedveskedett.* (KJ II, 1, 7)

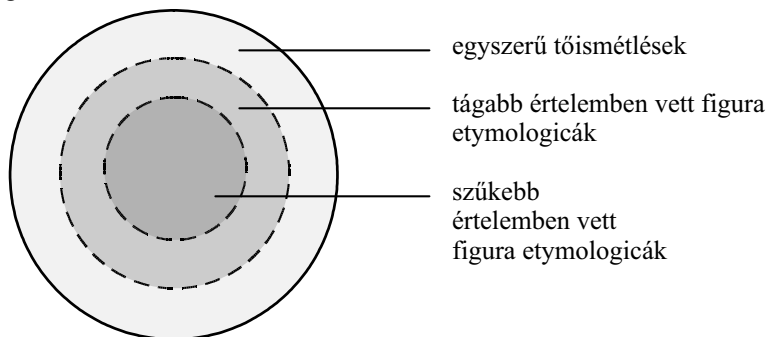
De a *színt is színnel színli.* (KJ I, 3, 13)

Meggyőzetett győzte győződelmeseket. (SzV XII, 46)

(Ez utóbbi értelme: a legyőzött diadalmaskodott a győztesen.) A példákblól világosan kiderül, hogy a tő háromszori ismétlése igen hatásos formaképző eljárás. A fenti „összetett” figura etymologicák stílushatását emeli, hogy csupán egy (SzV XII, 46) vagy két (KJ) bővítményt tartalmazó egyszerű mondat alkotóelemei, sőt az utóbbi két idézetben önmagukban alkotják a mondatot, azaz a mondat majdnem minden alkotóeleme ugyanazon tövet ismétli meg. Az alkotórészek egymással szoros kapcsolatban állnak: határozós és tárgyias alárendelő szintagmák, illetve (az utolsó részletnél) hozzárendelő viszonyban áll két tag; az összetartozást támogatja a szórend is. (A háromtagú szerkezetek a Halotti Beszéd *halalnc halalaal holz* figura etymologicáját idézik fel, mely a fordító szerzetes leleményét dicséri — a latinban ugyanis a kéttagú *morte morieris* szerkezet ismert.)

A töisméltések halmozása Zrínyi prózastílusára igen jellemző. Hadtudományi munkával buzdítani akar, felrázni az országot, ezért művei a szónoki beszéd jellemző jegyeit viselik magukon (l. az Áfium részletesebb elemzését: DÖMÖTÖRFI TIBOR, *Isméltés és halmozás az „Áfium”-ban* (Példatár). In: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN szerk., Zrínyidolgozatok III. Bp., 1986. 223—42). Egyetlen gondolatban, illetve mondatban akár háromféle töisméltést halmoz egymásra az értelmi-érzelmi és hangulati hatás végett: „És ihon, miként veszi *magát* az *maga-hitt* ember (...) Azért kicsin *ellenség ellen* is, futó *ellen* is, minden tehetséggel harcsozlj; ne kelljen osztán mondanod: hiszem ki *gondolta volna, meg sem gondoltam volna.*” (VH 135, 1—4); „Más király alig várta volna, hogy kezében kaphassa, hogy hurcolhatta volna széelle *városokrul városokra* triumphusban; de a mi királyunk ilyen hiúságos *gondolatokat* nem *gondolt*: az ki az közönséges jónak szolgálatjárta volt, inkább kévánta, hogysesm a *maga magános* dicséretét” (Mátyás 183, 26—9).

5. Összegzés. — Mivel a dolgozatban és a példatárban formális töisméltéseket és művészi figura etymologicákat egyaránt bemutattam, valamint kissé terjedelmesre sikerült a korpusz rendszerezése, vizsgálata, egy ábrában is felvázolom, mit is tekintek figura etymologicának:

A szürke különböző árnyalataival a figura etymologica-jelleg erősödését—halványulását próbáltam érzékeltetni (de a köríveket elválasztó szaggatott vonal nem jelenti azt, hogy az egyes csoportok között éles határt lehet húzni).

Szűkebb értelemben vett figura etymologicák (belső kör):

I. 1. Hozzárendelő, alany—állítmányi szintagmák:

Idővel az vizek *árjai áradnak.* (MV II, 201)

2. B) Különnemű bővítményekből álló mellérendelések egy része:
 Toldod könyveit könyveddel. (R I, 3, 34)
3. A) a) Tárgyas alárendelő szintagmák:
 Talán szörnyű *halált halna* keservében. (FL Scena sexta 35)
 b) Igei alaptagú határozós szintagmák egy része:
Körömszeli körmével kegyes orczáját. (Arianna sirása)
- B) a) Jelzős alárendelő szintagmák:
Ékesség ékessége. (R K 186)
 b) Névszói alaptagú határozós szintagmák:
 O, te *vadnál vadabb* s kegyetlenb magadban! (I. Idilium 13, 4)
- II. 1. A) Kettős határozók:
 Az untalan való *szentegyházakról szentegyházakra* járás (Mátyás 194, 29)
 2. Lexikalizálódott elemek (valaha ezek is szószerkezetek lehettek):
 És tulajdon magát tenni azok *szószólójának*. (R K 163)
- T á g a b b é r t e l e m b e n v e t t f i g u r a e t y m o l o g i c á k (középső körív):
- I. 2. A) Azonos mondatrészekből álló mellérendelések (halmozott mondatrészek) egy része:
Remélheid, reméld is megjöveletem. (KJ II, 4, 47)
 B) Különnemű bővítményekből álló mellérendelések egy része:
 Nem féltlek *rabságtúl*, hanem *rabságodban*. (KJ II, 5, 17)
- II. 1. B) a) α) Egy szinten lévő két különböző mondatrésznek azonos a töve:
 mennyivel kívántatik *embernek ember ellen* az okosság (Áfium 214, 2—3)
 β) Különböző szinten lévő két különböző mondatrészen azonos a töve
 (egy tagmondaton belüli töismétlés, de a tagok közt nincs közvetlen szintaktikai viszony):
 Minden *kertin kertem* győződelmeskedjen. (PR II, 10)
 b) Két külön tagmondaton jelentkező töismétlések egyik része:
 De hogy adna *hitet*, kinek *hiti* nincsen? (SzV V, 33)
- E g y s z e r ű t ö i s m é t l é s e k , f o r m á l i s f i g u r a e t y m o l o g i c á k (legkülső körív):
- I. 2. A) Azonos mondatrészekből álló mellérendelések (halmozott mondatrészek) másik része:
Szép szemöldökének, szemeinek ija. (KJ I, 1, 45)
- I. 4. Morfológiai típusú szóserkezetek:
S van hatalmad minden *ellenségid ellen*. (SzV XII, 41)
- II. 1. B) b) Két külön tagmondaton jelentkező töismétlések másik része:
Nagy királyné az pénz, s nincs is *nagyobb* ennél. (MV II, 104)
- A legkisebb koncentrikus körből kifelé haladva gyengül a figura etymologica-jelleg. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a stílushatás is gyengülne, tehát hogy egy „már nem figura etymologica” szótöismétlésnek ne lehetne stiláris értéke. Például a „De Delimán *felel, felevén* nevet” ismétlésszerkezet ugyan nem tartozik a szűkebb értelemben vett (valódi) figura etymologicák közé (az ábrában a legkülső körívben kapna helyet), de egy másik alakzattípusba, egy reduplikációba beépülve stilisztikai-retorikai többletet hordoz. Ellenkező irányban is igaznak érzem fentebbi megállapításomat: lehet egy alakzat — a benne lévő szintagmatikus kapcsolat miatt — szűkebb értelemben vett figura etymologica, például a *halált hal*-típusozó *szót sem szólhatott* szerkezet, mégisincs a mai nyelvhasználók számára stílushatása, mivel a mindennapi „használatban elhasználódott”, elvesztette expresszivitását.⁶

⁶ Az már más kérdés — és másik dolgot tárgya —, hogy ugyanez a frazeológiai egység egy évszázadokkal ezelőtt élt magyar anyanyelvű nyelvhasználó számára stilisztikummal bírt/bír-

Mindebből az a következtetés adódik, hogy egy töisméltés figura etymologica-jellegének (ha egy skálán mérnénk ezt, mondhatnám: figura etymologica-fokának), illetve stílushatásának megállapításához nem elég az adott szerkezet atomisztikus, csupán grammatikai vizsgálata, hanem a tágabb szöveggörnyezet, a társult egyéb alakzatok, a váratlanság vagy megszokottság szintén befolyásoló és vizsgálandó tényezők.

A bemutatott színes nyelvi anyag a figura etymologica határproblémáinak néhány pontjára rámutatott.⁷ Azt, hogy mit is érünk figura etymologicának, igen nagy mértékben befolyásolja természetesen az egyéni nyelvérzék is. Stiliztikai-retorikai szempontból azonban szerepet játszik a szövelemek egymástól való távolsága, a tagok szintaktikai kapcsolata, a morfológiai vonatkozás, a mondathangsúly, az értelmi hangsúly, az üte-mhatár. Az itt bemutatott valamennyi típusra jellemző — a formális és a köznyelvi figura etymologicákat kivéve —, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben ugyan, de érvényesül bennük a töisméltés stilisztikai szerepe: a nyomatékosítás, az intenzitás növelése, a fokozás, a kiemelés. A korpusz azt igazolta, hogy érdemes kitágítani a töisméltés határait, amit GÁSPÁRI LÁSZLÓ véleménye is alátámaszt: „...a figura etymologica a nyelvi forma szerint mondat-, szintagma- vagy akár lexémaalakzat. Az ismétlés mondat-, szintagma- vagy lexémaalakzatai olyan, a pragmatikus alakzatot jelölő formák, amelyek szemantikai, grammatikai és pozicionális ismérveikkel »beépülhetnek« a kifejezendő alakzattípus változataiba (például a figura etymologica az anafóra, a gradációba stb.)” (GÁSPÁRI LÁSZLÓ i. m. 1996. 62).

N. VARGA ANDREA

Stem doublets and figura etymologica in István Gyöngyösi's and Miklós Zrínyi's poetry

This paper has a twofold aim. First, the author wishes to highlight the variegated nature of figura etymologica, a type of rhetorical figures based on repetition. The investigation of the linguistic material chosen confirms the applicability of a research strategy combining syntactic, part-of-speech-related, morphological, and stylistic aspects. Second, the author wishes to support her claim that the richness and versatility of Gyöngyösi's and Zrínyi's linguistic invention provides telling examples at this level of analysis, too. The organising principle of Baroque style that they both represent is voluminousness. This form creating principle shows up in linguistic units of all sizes, from text structure through syntactic structure down to phrase structure. Figura etymologica represents the intricacy and agitation of Baroque style at the last-mentioned level, that of phrases. Gyöngyösi and Zrínyi often employ formal devices like repetition, cumulation, and the use of complex branching or interlocking constructions (gradation, reduplication, anadiplosis, epanodos, chiasmus), all of which serve emotional or intellectual effectiveness.

ANDREA N. VARGA

hatott (I. R. HUTÁS MAGDOLNA, Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek. In: TNyt. I, 667), és sokkal hatásosabban hangzott, mint a mai olvasó számára.

⁷ Természetesen számos kérdést nem érintettem, így például az ál-figura etymologicákat („a szekerek részére illendő *hadat hadni*”, *hadni* = ’hagyni’, Kis Tracta 424), ezek egy része szójátéknak tekinthető. Meg kell említenem, hogy a korpusz kigyűjtése és elrendezése, besorolása során derült ki, hogy Zrínyi prózai művei ismétléses alakzatainak külön dolgozatot is lehetne szentelni.